

verruichtbare
AARD E

1 | 95

HET BEWANDELBARE LANDSCHAP

Tweede
jeugd
voor het
platteland

Jan feb 1995 | losse nummers f 9,50 |

De hunkering naar het platteland



FOTO: STICHTING JAC. GAZENBEE

HET BEWANDELBARE LANDSCHAP

Men zegt dat Nederland en Vlaanderen rond 1900 op hun mooist waren. Wat is mooi? Zeker, het kleinschalige cultuurlandschap is overal op zijn retour, de meeste houtwallen zijn gerooid, kerk- en jaagpaden zijn van de kaart geveegd; in vijftien jaar tijd is 7500 kilometer onverharde weg verdwenen, terwijl de lengte aan autosnelwegen is verdubbeld. Rond de geparkeerde auto valt beduidend minder te beleven. Moet dat dan? Frank Flippo praat met landschapsarchitect Sim Visser over de huidige vraag naar natuurervaringen.

De tekst is af. Ik verlang naar frisse lucht en loop de deur uit voor een wandeling, het halfwilde park in achter mijn huis. De rietplassen liggen vol ijschollen, bloedrood beschenen door de laagstaande zon. Een rode lichtvlek houdt mij gezelschap op het ijs als ik langs de oevers loop. De winter maakt het bos doorzichtig. En tussen de oude, vergroei-de kruinen zie ik de torenspits van het katholieke kerkhof, die omhoog steekt als de kerktoeren van een door de tijd verge-ten dorp, dat je maar een dag per jaar kunt zien - net als de klokken van het verdronken Reimerswaal, die je maar eens in de tien jaar kunt horen luiden. De landschapsfilosoof Ton Lemaire

noemt het wandelen een westerse vorm van mediteren. De wandelaar zoekt de rafelranden van de beschaving en beweegt zich daarmee in de marge van natuur en cultuur. Alles wat tijdens het wandelen op je pad komt, kan aanleiding geven tot bespiegelingen.

Het geluk van de wandelaar is gelegen in de overvloed aan betekenissen die de wereld blijkt te hebben, wanneer hij een ogenblik de beroepsmatige verenging van zijn blik vermag te overwinnen om de wereld in haar totaliteit te genieten. Hij geniet van de dingen dat ze er zijn, en dat ze zo zijn als ze zijn. De hartstochtelijke wandelaar is een genotzoeker,

maar van een heel onschuldig soort. Hij geniet gewoon van de wereld en van zichzelf in die wereld, hij viert zijn bestaan.

T. Lemaire: Filosofie van het landschap

Ook na 25 jaar is Ton Lemaire's *Filosofie van het Landschap* een ware schatkamer van poëtische overpeinzingen over de ontwikkeling van ons landschap en ons bewustzijn. In het boek wandelt Lemaire door de landschappen van de Middeleeuwen en de Renaissance, maar ook door die van nu, en constateert dat het met name op de kleinste weggetjes is, dat het gevoelsleven een rustplaats kan vinden. Letterlijk en figuurlijk.

Het wezen der dingen openbaart zich pas aan wie zich er ontvankelijk voor openstelt, het benadert langs voetpaden en niet over de grote snelweg.

T. Lemaire: Filosofie van het landschap

De ware kunst van het wandelen verstaat zeker niet iedereen, waarschuwt Lemaire. *Men dient in zich een marge gereserveerd te hebben van nieuwsgierigheid en kinderlijke onbevangenheid.* De ware wandelaar zwerft per definitie aan de periferie van de gebaande wereld. Door te wandelen komt de mens thuis in zijn natuurlijke omgeving, en worden hem de ogen geopend voor de onuitputtelijke schoonheid van deze wereld. In zijn verkeren met wat hem omringt, in de afwisseling van de seizoenen sluit hij vrede met zijn tijdelijke aanwezigheid op aarde. De wandeling verzoent hem met het bestaan, doordat hij zichzelf ervaart als onvervreemdbaar deel van de natuur.

SCHILDERKUNST

Filosofie van het Landschap is 25 jaar geleden geschreven, maar houdt niet op mensen te boeien en te inspireren. Dat geldt ook voor de kunstschilder en landschapsarchitect Sim Visser (medewerker Landinrichtingsdienst, afdeling Verkeerswegen). Visser kreeg het boek van Lemaire ooit van een studievriend, maar begon het pas serieus te lezen tijdens zijn opleiding tot kunstschilder. "Ik vroeg mijn docent of hij geen boek wist over landschapsschilderkunst. Hij raadde me *Filosofie van het Landschap* aan, dat ik nog steeds thuis had liggen. Ik heb het toen in één ruk uitgelezen, en herlees het sindsdien regelmatig."

Wat vind je van de stelling van Lemaire dat de bewandelbaarheid een van de belangrijke criteria is voor de leefbaarheid van een gebied?

"Daar ben ik het heel erg mee eens. Uiteindelijk hebben mensen behoefte aan een bewandelbaar landschap. De omgevingspsycholoog Freek Coeterier heeft recent onderzocht hoe mensen het landschap beleven waarin ze wonen. Daaruit blijkt dat men zich best kan voorstellen dat landschapsveranderingen nodig zijn. Maar ze willen wel dat die geleidelijk plaatsvinden, en dat essentiële kwaliteiten die zij in dat landschap ervaren, overeind blijven. Mensen ervaren het landschap dat zij bewonen als een eenheid. Een eenheid die vaak in één of twee woorden te pakken valt.

"In de Krimpenerwaard blijkt het om het begrip polariteit te draaien. Bewoners van de Krimpenerwaard onderscheiden heel duidelijk een cultuurpool en een natuurpool. Wat in concreto betekent dat je een natuurbosje niet tegen de dijk moet gaan zetten. Dan verstoor je dat

polariteitsgevoel.

"Zoals Zuidlimburgers de eenheid van het landschap juist beleven in de verweving van het landschap. Natuur en cultuur zijn daar heel fijn met elkaar verweven: een kleinschalig landschap dat je naar alle kanten kunt belopen. Overal lopen paden. De natuur beleven de mensen daar met een kleine n: ze beleven de seizoenen in de bloemen en de bomen in de bermen van de holle weggetjes. Ik denk dat wat mensen belangrijk vinden, heel vaak samenhangt met wat Lemaire *bewandelbaarheid* noemt. Want je komt altijd uit op de directe omgeving waar je woont."

Lemaire constateert dat als je een gebied bewandelbaar wil maken, je het eerst moet cultiveren. Dat lijkt tegenstrijdig.

"Het gaat om de mate waarin. In een land als Frankrijk is de bewandelbaarheid heel groot. Je hebt er geen gekleurde paaltjes nodig, want je vindt het pad nog zelf, op basis van intuïtie. Of op basis van een gesprek met een dorpsbewoner. Daar zijn de paden bij wijze van spreken nog de wildwissels die zijn uitgegroeid tot de loopbare paden waarop je van het ene dorp naar het andere gaat. Die wildwissels of wildsporen worden door mensen opgepikt en benut, zodat ze uitgroeien tot mensenpaden. In Nederland kan dat niet. We wonen zo ontzettend bovenop elkaar dat we zullen moeten leven met een zekere mate van aangeharktheid. Je ontkomt er niet aan, ook al heb ik het liever anders.

"Ik heb in Midden-Limburg gewoond, en in Groningen. In die gebieden kan een mens nog een weidsheid en een onge-reptheid ervaren die bijna on-Nederlands aandoet. Nu woon ik in het Gooi, op een zeer bevoorrechte plek hoor, daar niet van. Maar de eerste keer dat ik er op zondag ging wandelen op de hei, schrok ik me wild. Het leek de Kalverstraat wel! Er wonen ook zo gigantisch veel mensen. Die willen allemaal die natuurervaring, dus krijg je een heel dicht stelsel van belopen paden. Tegenwoordig ga ik 's ochtends vroeg lopen. Of als er een wilde sneeuwjacht is, zoals gisteren. Dan kom je geen sterveling tegen. Fantastisch! Je vindt je momenten altijd nog wel."

In een tijd die nog niet zo ver achter ons ligt, lagen de woeste gronden verlaten en werden door geen wandelaar bezocht. Er rustig 's zondags gaan wandelen is natuurlijk onverenigbaar met de agrarische ruimtebeleving. Men moet de tijd afwachten dat deze ruimte-ervaring voor een andere plaats maakt, om met plezier in het bos te kunnen wandelen zoals de stedelingen het eerst zullen doen.

T. Lemaire: Filosofie van het landschap

PADENNET

Is het Gooi niet te zwaar belopen om nog mooi te kunnen zijn?

"Nee, het is nog steeds een prachtig gebied. Dat je met zoveel mensen op een kluit woont, terwijl onze ruimtelijke ordening er toch voor gezorgd heeft dat er veel overeind gebleven is, dat is iets waarvoor ik diep respect heb. Ik accepteer dat we in Nederland een padennet nodig hebben om die natuur te kunnen ervaren en vind dat heel boeiend. Wouter Helmer, een ecoloog die ik erg waardeer, zegt dat ook in de nieuwe natuurbouwprojecten de mens niet mag worden buitengesloten. De mens moet zo'n bos binnen kunnen om er zijn eigen avontuur te beleven."

Niets verwart de geest van een rationalist meer dan een bos, zegt Lemaire. Juist omdat het bos ons onderbewuste weerspiegelt in zijn grilligheid, kronkels en onvoorspelbaarheid. Herken je dat?

"Ik hield eind november een lezing in het kader van een bossymposium. Daar ging ik wat dieper in op wat Coeterier over bosbeleving heeft gezegd. Wat mensen van het bos verwachten, is juist altijd het onverwachte. Het pad leidt je steeds weer naar een nieuwe verrassing. Je wordt verast door geuren, door geluiden en door plotselinge dieren die je tegenkomt."

De verrassing mag niet zo groot zijn dat je wel eens een beer tegen zou kunnen komen.

"Daar zit ook iets heel Nederlands in. Het moet allemaal wel verzorgd zijn, het pad moet begaanbaar zijn. Nederlanders hebben er de pest in als ze ineens door de blubber moeten of als er 'bomen' over de weg zijn geplaatst. Maar voor de rest kan er heel veel.

"Het verrassingseffect heeft ook met het oerbeeld van het sprookje te maken. Bij die boslezing liet ik één dia zien, een ou-



de gravure uit de sprookjes van Moeder de Gans, van Klein Duimpje in het donkere bos. Dat hoort typisch bij de oerbeelden die mensen van het bos hebben. Coeterier zegt: als mensen aan de natuur denken, denken ze in eerste instantie aan het bos. Bos is blijkbaar de verzinnebeelding van natuur."

VERKNOCHT

Al ziet Sim Visser zich niet gauw in het voetspoor van Lemaire naar Frankrijk emigreren, hij is wel een enthousiast Frankrijkganger, naar eigen zeggen om zich te laven aan een ander soort omgeving en dan geïnspireerd terug te komen. "Ik heb misschien de neiging wat te romantiseren, maar ik laaf me aan de verhalen die de mensen daar op het platteland in Frankrijk aan elkaar te vertellen. En niet alleen aan de verhalen, ook aan wat de mensen uitstralen."

Het toeval wil dat de streek waar hij zo aan verknocht is en waar hij steeds mensen blijft opzoeken, dezelfde streek is die Lemaire heeft uitverkoren als vestigingsplaats: de Périgord. Sim Visser is er als het ware ingegroeid. Mijn familie heeft al heel lang contact met een boerengezin, iets ten noorden van Périgueux. Dat ontstond in de jaren dertig, toen mijn vader er een tijd stage liep tijdens zijn Wageningse studie. Ook ik studeerde af in Wageningen en werkte in de jaren zestig op diezelfde boerderij. Ik heb er later al weer zo'n zes, zeven keer gekampeerd met mijn gezin. In de jaren dertig was het een moderne modelboerderij. Inmiddels wordt het bedrijf beschouwd als traditioneel. Het land grenst nu aan de uitbreidingen van een boomtown. Overal zijn van die grote winkeltoestanden verschenen. Maar ik blijf er komen, want het is een wonderbaarlijke familie die daar woont. "De boer is bijna tachtig en heeft vier kinderen. Een deel van het land hebben ze verkocht, maar ze zijn erin geslaagd om vijftien hectare te behouden in een carré rondom het huis. Ondanks de geweldige druk van de omgeving blijft die grond ongeschonden. Ik beschouw het als een soort oase in een woestijn. "Hoewel de boer geen opvolger heeft, blijft de boerderij voor de kinderen een mythische plek. Ze wonen op afstand, maar keren langzamerhand allemaal weer terug. De ene heeft het gebouw overgenomen, de ander een ander deel. Ze onderhouden de plek en waarborgen hem. Twee van de vier kinderen wonen er weer; de derde heeft toegezegd er na zijn pensionering terug te komen. Een prachtig voorbeeld van hoe belangrijk de verbinding met je omgeving is." Visser: "De poëtische inslag van hun ouders versterkt het gevoel van verbondenheid dat de kinderen hebben met die grond. Je ziet dat ook bij de kleinkinde-

De wereld van de grote stad is een breuk met de agrarische leefwijze. Maar het is diezelfde stad die er op een verholen manier naar terugverlangt. Vreemde passie van de stedeling: hij die als eerste geestdriftig is geworden voor de vooruitgangsgedachte gaat op zoek naar de povere sporen van zijn verleden en van zijn verleden als platteland. Zodra hij van de macht van de traditie is losgerukt, lijkt hij zijn bevrijding tevens in zijn hart te betreuren. Op het moment van zijn liquidering ziet het platteland zijn charmes erkend en bewonderd.

T. Lemaire: Filosofie van het landschap

ILLUSTRATIES UIT: HELL-DUNKEL, MICHAEL MARTIN. UITG. VERLAG AM GOETHEANUM.



ren. De jongste dochter zegt: ik ken niemand in mijn omgeving die zo treffend als mijn vader de bijzondere ervaring van een vroege morgen op het land weer kan geven. Hij doet dat in woorden uit het patois, het dialect van de streek, maar op een heel fijngevoelige manier. "De binding tussen gebruik en bewoning is in dat hele gebied trouwens sterk aanwezig. In de Périgord en de Dordogne staan veel notebomen middenin het land. Die noten horen gewoon bij het dagelijks menu. Dus de notebomen behandel je met eerbied. Dat is ook heel praktisch. Je gebruikt het, want het is eetbaar en zelfs lekker!"

COMTE-KAAS

Maar ook op andere plekken in Frankrijk komt de sfeer naar boven die Sim Visser zoekt. "Ik ken een boer in een piepklein dorp in de Franse Jura. Een redelijk moderne veehouder, maar toch toont hij zich een groot voorstander van de binding tussen zijn agrarische werk en de natuurlijke gebieden er omheen. Zijn *camping à la ferme* is hij begonnen om de stadsmensen in contact te brengen met die machtige om-

geving daar. Hij investeert er veel in. "Toen ik er onlangs was, organiseerde hij speciaal voor de toeristen in de omgeving een lezingenavond, waarvoor hij iemand van het Frans Staatsbosbeheer, iemand van de jagersvereniging en iemand van de gemeente had uitgenodigd. Nadat ze ieder een eigen praatje hadden gehouden, gingen ze onderling een discussie aan over de ontwikkeling van de Jura. Ik heb echt met open oren zitten luisteren. Ik dacht dat dit soort dingen typisch Nederlands was. Dat werd daar met een élan gebracht, niet te geloven.

"De boer was ook een vurig pleitbezorger van de Comté-kaas, het produkt van de Jura. In de *Appellation Controlée* voor die kaas wordt de produktiewijze voorgeschreven. Stikstofgiften zijn beperkt tot een bepaald maximum op het gras, anders verdwijnen de bloemrijke weilanden die deze kwaliteitskaas nodig heeft. Hij gaf ons een rondleiding op het melkveebedrijf van zijn zoon en nam ons daarna mee naar de plaatselijke kaasfabriek.

"Verder vertelde hij dat hij bezig was een boek te schrijven; *l'Histoire au Fil du Lait* (vert. Geschiedenis van het stroompje melk). Ik mocht zijn eerste manuscript lezen.

De tekst begint met een verhaal uit het oude Mesopotamië over het allereerste begin van de kaas. Dat ontstond in een zakje, gemaakt van een geitemaag, waari mensen melk hadden vervoerd. Onderin het zakje ontdekten ze een mengeling van stremsel en melkresten... Die boer uit de Jura kent een schitterend gezegde. Ik gebruik het wel eens bij lezingen: *Pays, paysan, paysage, pays sage*. Het land, de boer het landschap, en uiteindelijk: het wijze land. Zijn levensmotto."

Elke echte reis is een waagstuk. Er is moed voor nodig om op reis te gaan. Een reis verplaatst ons in het landschap van anderen. Wie kent niet de vage vreemding die zich van iemand meester maakt, wanneer hij over onbekende wegen trekt, voorbij huizen waarin onbekende mensen een leven lang woonden, waar alles spreekt van een bestaan dat hem niet herkent en dat vanuit een ander middelpunt de wereld was gewend te bezien? Hoe vreemd zijn al die mensen met hun bezigheden, hun gedachten en de dingen van hun leven en de ruimte die ze bewonen. Als we weer thuis zullen zijn teruggekeerd, zullen we nooit meer

Een fascinerend document, al wordt er bijna niets in gezegd.
 "Je ziet de liefde van die mensen voor hun plek, ook al zien ze in dat hun bedrijf geen toekomst meer heeft. Ze houden er mee op, er zijn geen opvolgers. Als ik zoiets zie, denk ik: zou je geen gebruik kunnen maken van de liefde van zulke mensen voor hun land? Als je ook maar enigszins de mogelijkheid zou hebben om de verbintenis die boeren voelen met hun land op een positieve manier in te vul-len...
 "In een zo zwaar verstedelijkte samenleving als de Nederlandse moeten we zorgvuldig omspringen met een beroepsgroep

Hoe stel je je dat in Nederland in concreto voor? Begint dat met het woonef?

"Het begint met de tuinen. Niet voor niets willen mensen een huis met een tuintje. Ze willen met hun handen in de aarde zitten. Die confrontatie met de natuur is een troost voor het feit dat we hier maar tijdelijk rondlopen. Het leven zal altijd doorgaan, en op een manier die jij niet kunt voorspellen. Maar zo ga je in elk geval een relatie aan met de levende natuur. Gisteren las ik weer iets in Lemaire's boek wat ik heel mooi vind: *Voordat de steden tot ontwikkeling kwamen, was herhaalbaarheid het kenmerk van de cultuur. Alles herhaalde zich in de seizoenen, wat ook in de godsdienst tot uiting kwam.*
 "Die herhaalbaarheid zijn we kwijt, maar ik ben ervan overtuigd dat de moderne mens, met al zijn technische vindingen, die herhaalbaarheid nog steeds erg graag wil. Je ziet het aan de jaarcyclus, die we om ons heen opbouwen met feesten als Kerstmis. Ontkerkend en wel, hebben we aan die herhaalbaarheid een grote behoefte."



Elke grote wetenschappelijke vernieuwing betekende het verlaten van een middelpunt. De mythische ruimte was eindig, gesloten en op een centrum betrokken, de nieuwe ruimte is oneindig, geopend naar alle kanten en zonder duidelijk centrum. De moderne, rationele westerling vindt zijn centrum in zichzelf. Maar het nieuwe bewustzijn is tegelijk een ongelukkig bewustzijn: het is zowel de roes van de nieuwe mogelijkheden als de nostalgie om een verloren eenheid.
 T. Lemaire: *Filosofie van het landschap*

de naïeve bewoner zijn van voorheen. Door de reis hebben we het vermogen ontwikkeld om onszelf met de ogen te bekijken van de vreemdeling, die onze wegen en onze woningen op zijn beurt als reiziger passeert. Hij maakt ons onzeker, trekt ons uit het middelpunt dat we tot dan toe vanzelfsprekend bewoonden, hij verbreekt de band van vertrouwen tussen ons en het landschap.

T. Lemaire: *Filosofie van het landschap*

die nog zoveel kennis heeft van zijn omgeving en die ook nog bereid is om daar met liefde in te werken."

Het eiland Tiengemeten moest een soort Biesbosch worden. Eerst wilde men de boeren weg hebben, de dijken zouden worden doorgestoken en de boeren tegen een astronomisch bedrag worden uitgekocht. Daar komen de plannenmakers nu weer op terug. Ze kijken naar mogelijkheden om de boeren te laten blijven. Maar dan wel in een natuurlijker omgeving dan voorheen.

"Tja, we wonen in een zwaar verstedelijkte delta. Die is totaal in gebruik genomen. De natuur is zo ontstellend ver teruggedreven... een natuurbeleidsplan is dan prachtig. Maar laat het een compromis zijn tussen de plek waar je woont en de natuurlijke omgeving. Laat er een overgangsgebied zijn in de mate van natuurlijkheid. Niet zeggen: natuur is daar waar de mens afwezig is. Nee, laat de kleine schaal waarop mens, plant en dier samen kunnen leven, de maat zijn. Koos van Zomeren zegt: de natuur begint al met de koolmees op mijn voerhuisje. Dat is toch zo?"

BUITENLUCHT

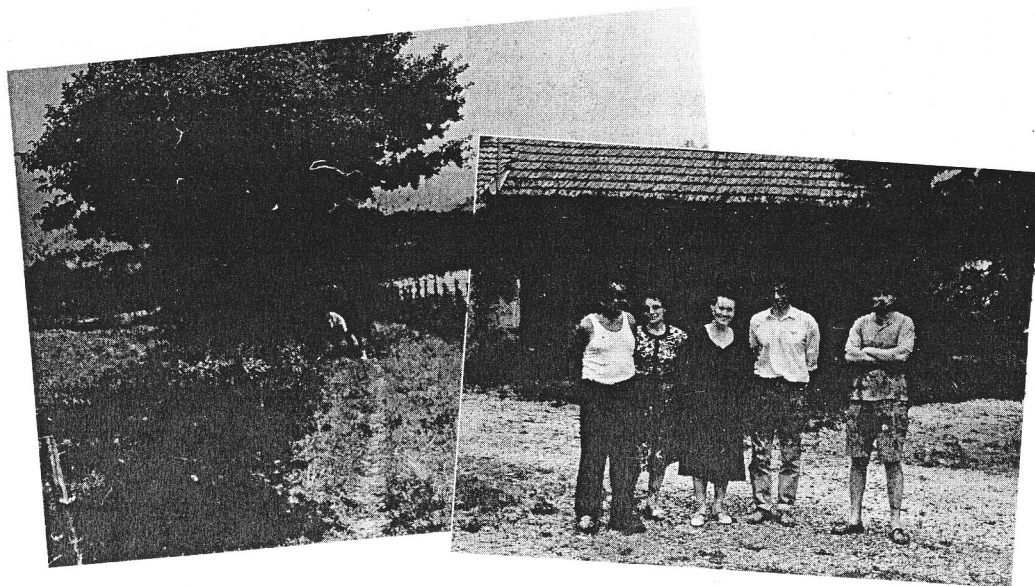
Lemaire zegt dat de (traditionele) boer de mens is die het landschap het diepst ondergaat, juist omdat hij er praktisch in geworteld is. Maar er is volgens hem tegelijk geen type mens dat vreemder tegenover het bewust beleefde landschap staat dan hij, de eigenlijke bewoner.

"Als er één beroepsgroep is die nog dicht bij de natuur staat, zijn het de boeren wel. Ze gaan er dagelijks mee om, zijn dagelijks in de buitenlucht. Laatst was er een documentaire op tv van Jos de Putter, *Het is een schone dag geweest*. Een portret van zijn ouders in Zeeuws-Vlaanderen, van de boerderij waar hij opgroeide. Hij beschrijft het laatste jaar op die boerderij.

JOHN BERGER

Al beschrijft Lemaire op een prachtige en zeer diepgaande manier hoe we steeds verder van het land verwijderd raken, Visser vindt dat de schrijver John Berger dit het meest indringend heeft verwoord. En wel in zijn trilogie *De Vrucht van hun Arbeid*. "Je moet die drie boeken naast elkaar lezen om een totaalbeeld te krijgen. Berger beschrijft de historische trek van het platteland naar de stad met onvergetelijke karakters. Zijn verhalen tekende hij op van de boeren in het Savoiaanse dorp waar hij al twintig jaar woont.

"Berger laat erin zien hoe een boerengemeenschap langzaam ontworcht raakt door de technische ontwikkelingen. Het eerste boek, *Het varken aarde*, beschrijft een besloten boerengemeenschap. In deel twee, *Ver weg in Europa*, zie je hoe de jongeren wegtrekken uit het dorp. Het laatste boek laat zien wat er gebeurt met de nazaten van die boeren in de stad. "Die komen daar aan de zelfkant te leven, in een drugsmilieu, beroofd van elke oriëntatie. Om nog het gevoel te hebben dat ze leven, zoeken ze extreme uitdagingen."



gen op. Bijvoorbeeld vrijen bovenin een tachtig meter hoge kraan tijdens een storm. Het fascinerende aan Bergers boek vind ik dat tijdens de neergang van die mensen voortdurend vage herinneringen en verlangens blijven doorklinken naar het land van hun voorouders."

We hebben het hier over mensen die ontworteld zijn hun middelpunt kwijt zijn?
Volslagen. Maar waar je voor uit moet kijken, is dat je vervolgens het oude boerenleven gaat idealiseren."

Doet Berger dat??

"Helemaal niet. Hij laat prachtig zien hoe hard, hoe wreed het leven op het platteland kan zijn. En hoeveel pijn erin zit. Maar door die verhalen heen merk je dat die mensen dicht bij de essentie van het bestaan leefden. Ook die ontwortelde mensen worden met ontzettend veel pijn geconfronteerd, alleen kunnen ze die nergens meer aan relateren. Op het platteland kun je terugvallen op de boerengemeenschap, de band met de natuur en de dieren. Het is moeilijk om ero-

ver te oordelen, maar ik denk dat dat de ontberingen beter te verdragen maakt dan de ontberingen van ontwortelde mensen in de stad."

Hij had een smal gezicht en een gedrongen postuur. Op zijn 63e had hij nog een zwarte kop met haar. Hij was de enige man in het dorp die nog appelbomen aanplante. Een jaar later stonden er verscheidene scheuten. En met een jaar of drie waren ze groot en stevig genoeg voor in de boomgaard. De andere mannen redeneerden dat de bestaande bomen - waarvan er sommige misschien wel tweehonderd jaar oud waren - hun tijd wel zouden duren, en daarna werden de boomgaarden toch aan hun lot overgelaten. Als ik er niet meer ben, is er niemand die mijn boerderij overneemt, zei een van hen.

Maar Marcel was een filosoof. De aanplant van appelbomen verklaarde hij bij zichzelf als volgt. Mijn zoons willen niet op de boerderij werken. Ze willen vrije weekends en vakanties en geregelde werktijden. Ze willen geld op zak hebben en het kunnen uitgeven. Ze zijn erop uit gegaan om geld te verdienen en ze zijn er bezeten van. Volgens mij doen ze er verkeerd aan. Zulk werk stompt af. Werken is een manier om de kennis te

In 1970 verscheen *Filosofie van het Landschap*. Mijmeringen over de magie van het middaguur, ruïnes, wandelen, reizen, verstedelijking, schilderkunst en spookverschijnselen - van de hand van landschapsfilosoof Ton Lemaire. Wat een parallellen tussen dit magistrale boek en het indrukwekkende essay dat Salman Rushdie twee jaar geleden schreef over *The Wizard of Oz*, een van de volgens hem meest onvergetelijke momenten in de filmgeschiedenis - die ook door veel volwassenen gekoesterde kindersfilm. Rushdies essay inspireerde het filmfestival van Rotterdam dit jaar tot het samenstellen van een programma met films die zich zouden kunnen meten met de wonderlijke kwaliteiten van *Oz*. Laten we om te beginnen eens kijken bij Lemaire. Hij laat zijn boek van start gaan op een mistige dag in het najaar, de omgeving in nevels verdwenen. Later op de ochtend klaart de lucht op, bomen en huizen nemen scherper contouren aan. Tegen het middaguur breekt de zon door, de wolken drijven uit elkaar, en de horizon verruimt zich tot de verre lijn waarbinnen alle dingen in een groot verband worden verenigd; de wereld is landschap geworden. Deze ontplooiing van een omgeving tot landschap vindt volgens Lemaire ook eenmaal plaats in de loop van ieder menselijke

Geliefkoosde plekjes

ven. 'Zo is de ontwikkeling van het kind bij uitstek af te lezen in de fasen van het opengaan van zijn ruimte. De puberteit is vooral ook een ruimte-crisis, die de jeugdige ruimte moet meemaken om deel uit te kunnen gaan maken van de volwassen ruimte. De aardrijkskundelessen van de lagere school appelleren aan de ontwakende zin voor de grote wereldruimte en leiden hem tegelijk in goede banen, dat wil zeggen zetten de dromen over de verten om in de precieze afmetingen van landen en werelddelen waaruit de ruimte van de volwassen westerling sinds enkele eeuwen bestaat. De sprookjesachtige ruimte van het kind, waarin alles nog mogelijk leek te zijn, wordt door opvoeding - die letterlijk en figuurlijk een inleiding is in de ruimte van de volwassenen - in overeenstemming gebracht met de gevestigde ruimte van de volwassen samenleving.'

Het befaamde proces van mechanisering, ontmythologisering en onttovering van de wereld. Het interessante aan Lemaire is dat hij de lezer laat zien hoe onvermijdelijk het 'ontwaken uit de duizendjarige oude droom' is, terwijl hij tegelijkertijd duidelijk maakt dat de belangstelling voor het archaische en het mythische geen jeugdzon-

de is van onvolwassen rationalisten. De vooruitgang, zegt hij, is geen rechte lijn die ons verder en verder voert van de wereld van mythen, intuïtie en sprookjes, maar een kromme. "Wil onze waarneming van de wereld weer iets terugkrijgen van de rijkdom die ze bezat, dan moet de moderne mens de archaische dimensie van zichzelf zien te integreren met zijn pas verworven rationaliteit."

SCENARIOSCHRIJVERS

In *The Wizard of Oz* krijgt Dorothy (Judy Garland) ondertussen een fikse uitbrander van tante Em. "Je raakt altijd in paniek om niks... Zoek een plek waar je niet gelijk verzeild raakt in allerlei narigheid." Waarop Dorothy uitroept: "Een plek zonder narigheid. Denk je dat zo'n plek bestaat, Toto? Het moet wel." Salman Rushdies commentaar: "Iedereen die voor zoete koek slikt wat de scenarioschrijvers ons hier willen voorspiegelen, namelijk dat de film handelt over de allesoverstijgende waarde van het hebben van een 'thuis', dat de moraal van *The Wizard of Oz* even suikerzoet is als een geborduurde merklap - Oost west, thuis best - doet er goed aan eens te luisteren naar het verlangen in Judy Garlands stem als ze opkijkt naar de hemel. Wat ze hier tot uitdrukking brengt,

bewaren waarvan mijn zoons vervreemden. Ik graaf de kuilen, wacht op de milde maan en plant die jonge boompjes om mijn zoons een voorbeeld te geven, als het ze interesseert, en zo niet: om mijn vader en zijn vader te laten zien dat de kennis die zij hebben overgedragen nog niet verloren is gegaan. Zonder die kennis ben ik niets.

John Berger: Het varken aarde, De Bezige Bij, 1990.

ZUID-LIMBURG

Ook al ben je zelf een ontwortelde stadsbewoner? Je woont in de stad.

"Ik ben wel stadsbewoner, maar voor dat andere sta ik erg open. Ik probeer er in elk geval iets van te ervaren. Op kantoor merk ik nauwelijks iets van het weer. Elke dag sta ik om half zeven op en ga met de trein naar Utrecht. Maar daar stap ik op de fiets voor het laatste stuk. Ik fiets dan om nog een beetje het gevoel te hebben wat voor weer het buiten is, om even bij mezelf te komen. Het gros van de mensen komt met de auto aan en gaat ook weer met de auto terug. Ik probeer vanuit m'n eigen ontworteling nog een zekere binding met mijn wonen en werken te creëren."

Lemaire beschrijft ook een manier om te wortelen. Al wandelend een cirkel beschrijven rond je huis.

"Als je wandelt, ben je natuurlijk het meest één met je omgeving. Er is alleen je eigen motoriek en tempo. Maar fietsen ligt duidelijk in het verlengde daarvan. Herinner jij je niet veel van wandel- en fietstochten? Van autoritten herinner ik me alleen de extreme overgangen. Ben je met de auto naar Zuid-Limburg geweest, dan herinner je je het DSM-complex. Of de eerste heuvel die je op gaat. Van wandelen en fietsen herinner je je veel en veel meer. Zet me op een weg waar ik ooit als wandelaar geweest ben en ik weet het gelijk weer."

Sim Visser haalt een citaat tevoorschijn: "Hier, lees dit maar eens door."

Het pad: een strook aarde waarover je loopt.

De weg verschilt van het pad niet alleen omdat er auto's op rijden, maar omdat hij een lijn is, die twee punten verbindt. De weg heeft op zichzelf geen zin; zin hebben slechts de twee punten, die hij verbindt.

Het pad is een ode aan de ruimte. Elk stukje ervan heeft zin

en spoort ons aan om stil te houden.

Voordat de paden verdwenen uit het landschap, verdwenen ze uit de menselijke ziel: de mens wilde niet meer lopen, zijn benen gebruiken en daar plezier aan beleven. Ook zijn leven zag hij niet meer als een pad, maar als een weg: een lijn van het ene punt naar het andere, van de rang van kapitein naar de rang van generaal, van de status van echtgenote naar de status van weduwe. De tijd om te leven werd louter een hindernis die steeds sneller moest worden overbrugd.

Het pad en de weg impliceren ook twee verschillende opvattingen over schoonheid (.) In de wereld der wegen betekent een mooi landschap: een eiland van schoonheid, door een lange lijn verbonden met andere eilanden van schoonheid. In de wereld der paden is de schoonheid ononderbroken en steeds wisselend; bij elke stap vraagt ze: "Blijf even staan!"

Uit: Milan Kundera, Onsterfelijkheid, 1990

Frank Flipppo

wat ze hier met de zuiverheid van een archetype belichaamt, is de droom van ieder mens om weg te gaan, een droom die minstens zo sterk is als de tegenovergestelde droom van wortels."

Volgens Rushdie is *The Wizard of Oz* een film over het plezier van het weggaan, het genoegens de grijsheid achter je te laten en binnen te gaan in een wereld van kleur, een nieuw leven te beginnen op de 'plek zonder narigheid'. Een plek waar de dromen die je durft te dromen werkelijk uitkomen. 'Het is een eerbetoon aan de Andere Plek.'

Lemaire: 'Doordat de jeugdige ruimte zich moet oriënteren aan de windstreken van de officiële, worden de privé-ruimten van het kind - al die zolders, tuinen, bossen en geheime plaatsen waar het tegelijk met de afzondering van zijn geliefkoosd plekje de eenheid van zichzelf vond - verbannen naar de periferie van de cultuur. In de marge van de gemeenschappelijke ruimte van onze cultuur liggen zo de gedroomde en vergeten ruimten van de jeugd, die samen met de kabouters en de elfen zijn vervluchtigd tot kinderlijke fantasieën.

'Voor de meeste mensen zijn ze volledig verdampt door de nadrukkelijkheid van de geografische ruimte; ze verschijnen hoogstens een enkele keer als in een déjà-vu of in een vlaag van onverklaarbaar heimwee

of vrees.' Als Dorothy weer thuis is in haar zwart-wit wereld vecht ze volgens Rushdie niet alleen tegen het betuttelende ongehoof van haar eigen omgeving, maar ook tegen de scenarioschrijvers en het sentimentele gemoraliseer van de Hollywood-studio's. "Het was geen droom; heus, het bestond echt," jammert ze klaaglijk. "Een echte, bestaande plek. Gelooft dan niemand me?"

Rushdie merkt op dat heel veel mensen haar wel degelijk hebben geloofd. Een belangstelling die zich vertaalde in maar liefst dertien Oz-boeken. Ondanks de pogingen van haar omgeving, inclusief tante Em en oom Henry, om haar haar dromen te laten vergeten (Rushdie: 'Zie de afgrijselijke scene in de recente Disney-film *Return to Oz*, waar Dorothy een elektroshocktherapie moet ondergaan.') keert Dorothy terug naar Oz.

Lemaire: 'Wie erin geslaagd is zijn jeugd en de ruimten van zijn jeugd gaaf te bewaren in zijn herinnering, zal zich in de officiële ruimten van de geografie en de geometrie nooit helemaal thuis voelen. Voor hem ligt de ware ruimte elders. En alleen onverwachte ontmoetingen kunnen er soms een glimp van geven: als onwillekeurig het hart vlugger gaat kloppen bij het ontwaren van een kasteeltje door de bomen van een bos; als plotseling in de

plooien van een landschap een intiem dal opengaat rond een beekje, of vanaf een heuveltop een vergezicht een land laat zien, waarin de hobbits hun avontuur met de Ring zouden kunnen hebben meegeemaakt.'

Rushdie: 'In het zesde deel van de serie neemt Dorothy tante Em en oom Henry mee naar Oz, waar ze zich met zijn allen vestigen en Dorothy een prinses wordt. Uiteindelijk werd Oz dus thuis; de verbeelde wereld werd de werkelijke wereld, zoals bij ieder van ons als we eenmaal onze kinderwereld hebben verlaten en begonnen zijn, slechts gewapend met wat we hebben en zijn, onze eigen levens te scheppen. We begrijpen dan dat het ware geheim van de rode muiltjes niet is dat 'het klokje nergens tikt zoals het thuis tikt,' maar juist dat er niet langer zoiets bestaat als thuis. Behalve natuurlijk het thuis dat we onszelf maken in Oz, of het thuis dat daar door anderen voor ons wordt gemaakt. Dat kan overal zijn, waar dan ook, behalve de plek waar we ooit zijn begonnen.'

T. Lemaire: *Filosofie van het landschap*, uitg. Ambo, Baarn, 1970. Rushdie's essay wordt uitgegeven door het British Film Institute in Londen.